

Prejeto: 20. 3. 2024
1.01 izvirni znanstveni članek

Željko Oset¹

Ruski emigranti v Jugoslaviji med sovjetskimi obveščevalci in jugoslovansko tajno policijo

Izvleček

Prispevek obravnava sodelovanje in tekmovanje med sovjetskim in jugoslovanskim varnostnim aparatom v Jugoslaviji na plečih ruskih emigrantov v Jugoslaviji od prihoda Rdeče armade v Jugoslavijo do sredine petdesetih let 20. stoletja. Ozna se je razvila pod sovjetskim vplivom, ki se je dodatno okrepil med prisotnostjo sovjetskih svetovalcev in Rdeče armade v Jugoslaviji. Pod sovjetskim vplivom je Ozna vzpostavila pogoje za prevzem države za »sovjetizacijo« Jugoslavije, kakršno je SMERŠ dosegel v vzhodnoevropskih državah. Sovjetske oblasti, ki niso imele vpogleda v jugoslovansko družbo izven kroga komunističnih politikov, so primanjkljaj poskušale nadomestiti z oblikovanjem

¹ Dr. Željko Oset, višji znanstveni sodelavec, Inštitut ASEF in HUN-REN (ERC Sovereignty), Cesta Kozjanskega odreda 97A, SI – 3230 Šentjur, zeljko.oset@gmail.com; ORCID ID: 0000-0001-6688-4126.

obveščevalne mreže v Jugoslaviji, v katero so vključile ruske emigrante. Jugoslovanska Udba je razkrila sovjetsko obveščevalno dejavnost. Sovjetski in jugoslovanski obveščevalci so izkoriščali nerešen status ruskih emigrantov v Jugoslaviji za obveščevalno delo. Prispevek temeljni na dostopnih poročilih in analizah Udbe iz poznih štiridesetih in petdesetih let 20. stoletja.

KLJUČNE BESEDE: Ruski emigranti, Jugoslavija, SMERŠ, Ozna, Udba

Abstract

The paper discusses collaboration, competition, and clashes between the Soviet and Yugoslav security apparatus in Yugoslavia on the backs of Russian émigrés in Yugoslavia, between the entry of the Red Army into Yugoslavia and the mid-1950s. The Yugoslav security agency, OZNA, had been developed under Soviet influence, which was further enhanced during the Red Army and SMERSH's presence in Yugoslavia, and yet more when Soviet instructors were present. Under Soviet influence, OZNA established conditions for full-fledged Sovietization such as the one SMERSH achieved in Eastern European countries. Soviet authorities, lacking insight into Yugoslav society outside the new ruling elite, chose Russian émigrés as prime candidates for their informers' network in Yugoslavia. Yugoslav UDBA uncovered Soviet intelligence activity. Soviet and Yugoslav intelligence officers alike exploited the unresolved citizenship status of Russian émigrés in Yugoslavia for counterintelligence gathering. The paper draws extensively from available UDBA's reports and analyses from the late 1940s and 1950s.

KEYWORDS: Russian émigrés, Yugoslavia, SMERSH, OZNA, UDBA

Uvod

Jugoslavija je po prvi svetovni vojni sprejela približno 75.000 rusko govorečih imetnikov Nansenovega potnega lista. Njihov družbeni vpliv je presegal relativni delež v prebivalstvu.² Gre torej za pomembno skupnost, ki v Sloveniji zaradi njene atomizacije po drugi svetovni vojni in politične občutljivosti tematike do nedavnega ni bila predmet poglobljenega proučevanja. Zelo podobno stanje je tudi v drugih državah, recimo na Hrvaškem, v Srbiji, kot tudi v ostalih vzhodnoevropskih državah in v Rusiji. Začetek bolj sistematične in problemske obravnave ruske skupnosti po prvi svetovni vojni v Sloveniji predstavlja v letu 2008 izdana publikacija *Rusija na Slovenskem: ruski profesorji na Univerzi v Ljubljani v letih 1920–1945*,³ v kateri so na enem mestu zbrani podatki o ruskih predavateljih na Univerzi v Ljubljani.⁴

Bolj sistematično in segmentirano raziskovanje je bilo izvedeno v okviru projekta pod vodstvom dr. Igorja Grdine z naslovom *Ruski intelektualci v Sloveniji v času po oktobr-*

2 Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 1931, t. e. 1053 (Beloemigracija v Jugoslaviji: 1918–1941: knjiga I. Beograd: januar 1955, 52–55).

3 Alja Brglez in Matej Seljak, *Rusija na Slovenskem: ruski profesorji na Univerzi v Ljubljani v letih 1920–1945* (Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2008).

4 Vloga in pomen ruskih predavateljev na ljubljanski univerzi je ena od ključnih tematik slovenskih študij o ruskih emigrantih. Ob tem je potrebno izpostaviti, da je na ljubljanski univerzi študiralo večje število Rusin, v ustanovnem študijskem letu so predstavljale polovico ženske študentske populacije. Ruske študentke so torej pomembno prispevale h krepitvi ženske prisotnosti na Univerzi v Ljubljani; gl. Željko Oset, »Slovenska narodna individualnost in 'tožarjenje' na prosvetnem ministrstvu v Beogradu,« v: *Simonitičev zbornik 2021*, ur. Marko Štepec (Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2021), 85–94.

ski revoluciji v letih od 2014 do 2017.⁵ Na ruski strani pa je obravnava ruskih emigrantov v državah južnih in zahodnih

- 5 V okviru projekta so nastale tri tematske številke revije *Monitor ISH*. V letu 2014 je izšla tematska številka Monitorja ISH Slovenci in Rusi. Jurij Perovšek je prispeval članek o predstavah slovenskih politikov o Rusiji v času sarajevskega atentata, Gita Zadnikar o ruskih emigrantih v časopisnih bojih na Slovenskem, Igor Grdina o razlikovanju med inteligenco v Rusiji in intelektualci v Sloveniji, Alen Novalija o Ruski matici, Radovan Pulko o šolskem sistemu ruskih emigrantov v Sloveniji, Tadej Koren in Petra Testen o ruskih sledi na Slovenskem iz časa prve svetovne, Stane Granda o Evgenu Spektorskem in usodi njegovega dela Zgodovine socialne filozofije. O Spektorskem je pisal tudi Sergej Ivanovič Mihalčenko, Neža Zajc pa je napisala prispevek o Franu Grivcu in njegovih ruskih študijah, Mateja Ratej o družinski tragediji Ganusov, Alja Brglez o Aleksandru Vasiljeviču Maklecovu in začetkih kriminologije na Slovenskem, Neven Borak pa o Aleksandru Bilimoviču in Aleksandru Bajt in o oblikovanju srži slovenske ekonomske misli. V letu 2015 je izšla tematska številka Monitorja ISH Rusi v Sloveniji: od vojske do znanosti. Jurij Perovšek obravnaval odpoklic ruskih obmejnih stražarjev (Wranglovcev), Mateja Ratej življenje Aleksandra Lebedjeva, Petra Testen je napisala študijo o Petru Gresserov-Golovinu, Tjaša Ranta o igralki Mariji Nablocki, Gita Zadnikar o ruskih znanstvenikih na ljubljanski univerzi in ruskih umetnikih v ljubljanskem gledališču, Željko Oset o akademski karieri Nikolaja Fjodoroviča Preobraženskega, Alja Brglez o ruskih znanstvenikih v Kraljevini Jugoslaviji, Neven Borak pa je prispeval zapis o svojih spominih na Ruse iz njegovega študijskega obdobja. V tretji tematski številki Monitorja ISH z naslovom Rusi v Sloveniji: surova stvarnost in navdihujoča kultura je Jurij Perovšek objavil razpravo o ruskih beguncih in pogledih slovenske politike na Lenina ob njegovi smrti, Gita Zadnikar o ruski begunski krizi in njenem reševanju, Darja Koter o vplivu ruske emigracije na delovanje ljubljanske opere med obema svetovnima vojnama, Tjaša Rant o ruskih umetnicah in balerinah v Ljubljani po letu 1920, Željko Oset o ruskih profesorjih na Tehniški fakulteti ljubljanske univerze, Mateja Ratej o kratkem bivanju Mihaela Dimitrijeviča Kuprejanova v Murski Soboti, Ljuba Aleksejevna Kirilina o Ivanu Hribarju in društvu Rusko zrno, Tatjana Ivanovna Čepelevskaja o knjigi Janka Lavrina V deželi večne vojne, Neža Zajc pa o konceptu slovanske ideje v poeziji Fjodorja Ivanoviča Tjutičeva.

Slovanov postala aktualna v zadnjem obdobju, torej pred 100. obletnico »eksodusa«. Fakulteta za zgodovino Moskvske državne univerze (natančneje Institut za nacionalno zgodovino, Katedra za zgodovino južnih in zahodnih Slovanov) je v sodelovanje z makedonskim Nacionalnim inštitutom za zgodovino v Skopju organizirala posvet v letu 2020, leta 2021 pa je izšel zbornik *РУССКАЯ ЭМИГРАЦИЯ НА БАЛКАНАХ: Сборник научных трудов: Посвящается 100-летию Русского исхода* z 21 prispevki.⁶

V širokem naboru obravnavanih vprašanj pa doslej ni bila vključena vloga in pomen ruske vojaške obveščevalne službe SMERŠ⁷ v Jugoslaviji, ki je delovala med aprilom 1943 in majem 1946. V Jugoslaviji je SMERŠ zaradi časovno in geografske zamejene prisotnosti Rdeče armade imel manjšo vlogo kot v drugih državah, še posebej na Poljskem.⁸ SMERŠ se tako v zgodovinskih pregledih zgolj omenja, predvsem njegov razvpiti sloves.⁹

Udba je po Stalinovi smrti začela pripravljati strokovne analize o ruski skupnosti v Jugoslaviji. V ta namen je zbrala podatke o delovanju SMERŠ-a v Jugoslaviji in o ruskih emi-

6 Драги Георгиев, В. С. Путятин, А. С. Стикалин, ur., РУССКАЯ ЭМИГРАЦИЯ НА БАЛКАНАХ: Сборник научных трудов: Посвящается 100-летию Русского исхода (Скопје: Институт за национална историја, 2021).

7 SMERŠ je protiobveščevalna služba Rdeče armade, v sklopu katere je uradno delovala od aprila 1943 do maja 1946. Zadolžen je za obveščevalno in protiobveščevalno dejavnost ter discipliniranje pripadnikov Rdeče armade. Slovel je po svoji brutalnosti in taktiki onemogočanja umika sovjetskih vojakov pred sovražnikom oziroma kot izvajalec sporne politike z geslom »niti enega koraka nazaj več«. O SMERŠ-u obstaja korpus študij, ki so večinoma nastale v zadnjih petnajstih letih.

8 Vadim Birstein, SMERSH: Stalin's secret weapon: *Soviet military counterintelligence in WWII* (London: Biteback, 2013).

9 Prim. Jože Pirjevec, *Tito in tovariši* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011).

grantih v Jugoslaviji. Januarja 1955 je bila natisnjena interna publikacija »*Beloemigracija v Jugoslaviji*« v dveh zvezkih, dodatno pa je bilo zbranih več kot 1000 strani dodatnih operativnih poročil in analiz (sočasno je bila izdelana podobna analiza za Bolgarijo).¹⁰ V pričujoči razpravi je bilo upoštevano navedeno gradivo, drugo gradivo, ki ga je o ruskih emigrantih zbrala Udba, in študije o SMERŠ-u.

*Ruska skupnost v Jugoslaviji
ob koncu druge svetovne vojne*

Ruski emigranti¹¹ so po prihodu Rdeče armade 20. oktobra 1944 v Beograd sprva pričakovali takojšnjo repatriacijo v domovino, zlasti tisti, ki so živeli v Beogradu in Vojvodini in so imeli neposredne izkušnje z Rdečo armado in SMERŠ-em. Sovjeti so se zadovoljili z začetnimi »očiščevalnimi prizadevanji« med svojo relativno kratko in geografsko omejeno vojaško prisotnostjo na ozemlju Jugoslavije.¹²

Sedem let po koncu druge svetovne vojne je Udba izdelala analizo o vplivu druge svetovne vojne in prisotnosti Rdeče armade v Jugoslaviji na rusko emigrantsko skupnost. Ob

10 Prim. Željko Oset, »Todor Pavlov's membership of the Slovenian Academy of Sciences and Arts: membership in a foreign scientific institution at a crossroads of interstate relations,« *Études balkaniques: revue trimestrielle* 51, št. 3 (2015): 222–235.

11 Ruski emigranti so rusko govoreče osebe (in njihovi potomci), ki so pribežale po prvi svetovni v Jugoslavijo in so jih okolica in državni organi obravnavali kot pripadnike ločene (ruske) skupnosti, ki se bo vrnila v Rusijo. Jugoslovanska oblast jim je dodelila finančno podporo. Želela jih je vključiti v družbo, vendar je bila pri tem sorazmerno manj uspešna, še posebej v skupini nekdanjih vojaških časnikov. Veliko bolje so se v družbo vključili pripadniki ruske inteligence.

12 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 782–783.

napadu sil osi je v Jugoslaviji živelo okoli 25.000 ruskih emigrantov, v letu 1949 pa 13.057. Pomemben del emigrantov je glede na njihove profesionalne izkušnje in negotov položaj sprejel povabilo za delovanje v okupatorskih vojaških formacijah, še posebej v Ruskem zaščitnem korpusu (nem. *Russisches Schutzkorps*). Zaradi bojevanja na vzhodni fronti in povojnih likvidacij ali deportacij v Sovjetsko zvezo se je število pripadnikov skupnosti prepolovilo. Na upad številčnosti so vplivale tudi nenasilne smrti in izselitve na Zahod.¹³

V Udbini analizi je zapisano, da je SMERŠ likvidiral neznano število ruskih emigrantov nevojaškega porekla, prav tako pa je bilo pogosto omejeno število civilistov, poslanih v Sovjetsko zvezo, kjer se je za njimi v večini primerov izgubila sled. Večina ruskih emigrantov nevojaškega porekla je bila v Beogradu izpuščena. V drugi analizi pa je zapisano, da je bilo izvedenih 760 smrtnih kazni, 1.230 Rusov je umrlo v protipartizanskih formacijah v Jugoslaviji, 8.150 jih je emigriralo iz Jugoslavije, 27 jih je bilo izgnanih, 86 deportiranih v Sovjetsko zvezo, 73 jih je umrlo naravne smrti, 803 pa so bili uradno pogrešani. Številke so v nekaterih primerih zaokrožene, vendar dajejo občutek opustošenja, ki sta ga vojna in njene posledice povzročila skupnosti ruskih emigrantov.¹⁴

Septembra 1944 sta Stalin in Tito v Moskvi razpravljala o prihodnjih odnosih med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo.¹⁵ Razpoložljivi viri ne obravnavajo usode ruskih emigrantov v Jugoslaviji, kljub temu pa je mogoče trditi, da je bil skupni cilj kaznovanje tistih, ki so sodelovali v vojaških formacijah pod

13 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 232–3; gl. Igor Grdina in Neža Zajc, »Prva generacija ruske emigracije na Slovenskem: Predstavniki ruske inteligence,« Dve domovini 55 (2022): 205.

14 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 232–3.

15 Pirjevec, *Tito in tovariši*, 177–182, 223–224.

nemškim tutorstvom.¹⁶ Jugoslovansko komunistično vodstvo je ruske emigrante ocenjevalo za zakrnele nasprotnike komunizma, zato se je pritoževalo nad počasnim vračanjem v domovino – Sovjetsko zvezo. Ob tem pa niso prepoznali skrite agende sovjetskih svetovalcev in obveščevalcev, ki so načrtovali vzpostavitev obveščevalne mreže v Jugoslaviji.¹⁷ Sovjetska zveza je vzpostavila diplomatske odnose z Jugoslavijo šele leta 1939, zato Sovjeti niso imeli poglobljenega védenja o Jugoslaviji in njeni družbi. Ruski emigranti, integrirani v jugoslovansko družbo, so veljali za glavne in idealne kandidate za sodelavce sovjetskih obveščevalcev.¹⁸

Druga svetovna vojna in osvoboditev Jugoslavije

Ruski emigranti v Jugoslaviji so se ob osvoboditvi bali prisilne repatriacije v Sovjetsko zvezo.¹⁹ Kot se je pozneje izkazalo, Sovjeti niso bili posebej zainteresirani za repatriacijo vseh ruskih emigrantov in njihovih potomcev, saj so želeli ruske emigrante uporabiti kot sodelavce za obveščevalno delo, pa tudi zagovornike »linije«²⁰ Sovjetske zveze v Jugoslaviji. Repatriirani so bili predvsem tisti, ki so se borili na vzhodni fronti ali pa so jih »zgrabili«²⁰ v prvih tednih, da bi izpolnili notranje kvote.²⁰

Večina nevojaško povezanih ruskih emigrantov je ostala v Jugoslaviji, kjer so se znašli na torišču med sovjetskimi obveščevalnimi službami (vojaška protiobveščevalna organizacija

16 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 249–250.

17 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 782–783.

18 Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića – politička represija u Srbiji 1944–1953, I.* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 2–22.

19 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 240.

20 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 236–66.

SMERŠ in nato MGB²¹) in jugoslovanskimi obveščevalnimi agencijami (Ozna, od marca 1946 pa Udba in KOS). Zaradi ideološke sorodnosti in naklonjenosti vodilnih jugoslovanskih tovarišev do sovjetskih tovarišev je jugoslovanska oblast med osvoboditvijo in zgodnjo fazo prevzema oblasti skoraj neomejeno podpirala sovjetske predstavnike v Jugoslaviji.²² Kot eno prvih torišč med jugoslovanskimi in sovjetskimi predstavniki se je vzpostavilo področje zbiranja obveščevalnih podatkov.²³

Jugoslovanskim komunistom sta prevzem oblasti in sovjetizacija uspela bolje kot v drugih državah v sovjetskem vplivnem območju, zato je bil proces izgradnje varnostnega aparata in oblastne avtoritete, tj. prevzem oblasti, učinkovitejši. Jugoslovanska zvezna in republiške izpostave Ozne in po letu 1946 UDBA so spremljale delovanje sovjetskih obveščevalcev, vendar je Ozna napačno ocenila njihove namene, obseg, širino in učinkovitost obveščevalnega dela.²⁴

Sovjetski obveščevalci (SMERŠ, NKGB in nato MGB) so želeli prevzeti vlogo nadrejenih strokovnjakov v javnih in zasebnih druženjih, ob tem pa so pokroviteljsko ocenjevali

21 Spomladi 1946 je prišlo do organizacijskih sprememb v sovjetskem obveščevalnem aparatu; vojaška protiobveščevalna služba SMERŠ je bila ukinjena, NKGB (*Народный комиссариат государственной безопасности* – Ljudski komisariat državne varnosti) je bil preoblikovan v MGB (*Министерство государственной безопасности* – Ministrstvo za državno varnost). Neposredno po Stalinovi smrti je MGB pridružen MVD (*Министерство внутренних дел* – Ministrstvo za notranje zadeve). Že leto pozneje je znova ustanovljena samostojna institucija za državno varnost, tokrat s kratico KGB (*Комитет государственной безопасности* – Komisariat za državno varnost); Birstein, *SMERSH*, 28–38.

22 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 270–5.

23 Andrew Cristopher, *Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB* (New York: Basic books, 1999), 356.

24 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 389–416.

svoje jugoslovanske kolege. Sebe so dojemali kot inštruktorje in »osvoboditelje« ter tako niso bili pripravljeni deliti pomembnih informacij z jugoslovanskimi kolegi. Kljub poudarjanju tovarštva in večnega prijateljstva so se med obveščevalci pojavile trenja, čeprav so se odnosi zaostrili šele, ko je Ozna že leta 1946 dobila prve konkretne dokaze o delovanju sovjetskih obveščevalcev v Jugoslaviji, predvsem med ruskimi emigranti.²⁵

Odnosi med sovjetskim in jugoslovanskim varnostnim aparatom so se zaradi državotvornega procesa v Jugoslaviji nepovratno spremenili, zato je sodelovanje postajalo bolj formalizirano. Poleg tega je SMERŠ večinoma zaključil svojo misijo junija 1945, ko so bile kvote ruskih ujetnikov za repatriacijo iz Jugoslavije zapolnjene.²⁶ Odhod SMERŠ-a je bil nekako pospešen zaradi pogostih pritožb nad amoralnim obnašanjem sovjetskih obveščevalcev in vojakov, ki so rušili avtoriteto jugoslovanskih oblasti in povzročali javno zgražanje ter zaradi sovjetskih potreb po njihovi prisotnosti drugod (Avstrija, Poljska).²⁷

SMERŠ v Jugoslaviji

SMERŠ je vstopil v Beograd dva dni za sovjetsko vojsko, 22. oktobra 1944, pod vodstvom generalpodpolkovnika Nikolaja Selivanovskega,²⁸ ki je bil na čelu »Jugozahodne protiobveščevalne skupine – divizije za Jugoslavijo«. Približno trideset

25 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 233–7.

26 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 345–6.

27 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 233–7.

28 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 243–5; gl. Molly Pucci, *Security Empire: The Secret Police in Communist Eastern Europe* (New Haven, CT: Yale University Press, 2020)..

častnikov SMERŠ-a²⁹ in 50 do 60 vojakov je pripadalo 2. in 3. ukrajinski fronti s sedežem v Konstanci (Romunija), kamor je Selivanovski pošiljal svoja poročila. V arhivskih zapisih obstajajo namigi o tem, da so bila poročila poslana tudi neposredno v Moskvo ali pa so jih dostavili osebno častniki SMERŠ-a,³⁰ vendar je bolj verjetno, da so častniki v Moskvi izvedli dodatna zaslišanja aretiranih.³¹

Selivanovski je želel ustanoviti svoj sedež na madžarskem veleposlaništvu, vendar je izbral bolgarsko veleposlaništvo, ker je bilo to večje. Decembra 1944 je Selivanovski svoj štab in rezidenco preselil na Dedinje, bogato predmestje Beograda. Ena skupina je ostala nameščena pri sovjetskem vojaškem poveljstvu v Beogradu, kjer so pripornike zasliševali.³² Selivanovski je sodeloval pri zaslišanjih carskih generalov in o tem pošiljal poročila v Konstanco. Operativno delovanje je zaupal svojemu namestniku Mihailu Nikitinu,³³ vodji jugoslovanske-

29 Udba je v svojem poročilu iz leta 1949 navedla sovjetske častnike SMERŠ-a: Mašatkov, Makarov, Oparin, Leontjev, Orlov, Sidorov, Nikitin, Aleksej Velegocki, Beljajev, Morozov, Sahnno, Abramov, Trubanov, Ivanov, Korkin, Vasiljev, Mankjevič, Nina Helizova.

30 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–1, 106.

31 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–1, 93.

32 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–1, 98, 105–108, 238.

33 Mihail Georgijevič Nikitin (Lugansk, 1900–?), pravnik in častnik NKVD (podpolkovnik), specializiran na šoli NKVD v Moskvi, ki je poučeval na protifašističnih tečajih za vojne ujetnike v Krasnogorsku. Organiziral je 1. jugoslovansko brigado, sestavljeno iz jugoslovanskih ujetnikov, katere glavni namen je bila zaščita delovanja NKVD, nekateri ujetniki pa so bili usposobljeni tudi za obveščevalno delo. Nikitin je vodil skupino 10 oficirjev NKVD, ki so ob osvoboditvi Beograda prispeli v Beograd iz Romunije. Kmalu zatem je bil Nikitin premeščen v štab generala Selivanovskega, v oddelek za protiobveščevalno službo jugozahodne Evrope (iz sovjetske perspektive) kot vodja oddelka za Jugoslavijo. Leta 1949 je Udba sumila, da mu je uspelo privabiti številne oficirje Ozne za zbiranje obveščevalnih podatkov. Nikitin je bil zelo mobilan, potoval je

ga protiobveščevalnega oddelka. Nikitin je med množičnimi aretacijami ob osvoboditvi Beograda vzpostavil dobre odnose z oficirji Ozne.³⁴

Ozna je za SMERŠ izvajala aretacije, sovjetski obveščevalci pa so aretirane (ruske emigrante) praviloma zasliševali samostojno. V nekaterih primerih so častniki SMERŠ-a jugoslovanskim kolegom svetovali zadržanost ali posredovali glede ujetnikov, ki jih je pridržala Ozna. Oznovci so bili zmedeni, ko so Sovjeti izpustili zapornike, ki jih je Ozna označila za »vojne zločince« ali vsaj »sovražnike ljudstva«. Še bolj pa so bili oficirji Ozne zmedeni zaradi zaščitniškega odnosa do ruskih emigrantov, ki so preživeli prvo brutalno fazo represije in ki jim je bil celo dodeljen status »*sovjetskih ljudi*«. ³⁵ V poznejših letih se je Udba pritoževala nad pomanjkanjem dokumentov za to obdobje, zato je bila rekonstrukcija imen, ki jih je leta 1944 zasliševal SMERŠ, nerešljiva naloga.³⁶

V začetku oktobra 1944 so jugoslovanski partizani na poti na Madžarsko aretirali Mihaila Georgijevskega in ga predali SMERŠ-u. Georgijevski je bil glavni ideolog in generalni sekretar emigrantske protisovjetske organizacije Nacionalno zavezništvo nove generacije, ki je bilo ustanovljeno leta 1930, od leta 1936 naprej pa znano kot Nacionalno zavezništvo ruske solidarnosti. Pripeljan je bil v Moskvo, kjer je bil šele jeseni 1950 obsojen na smrt in 12. septembra 1950 usmrčen.³⁷

med Beogradom, Moskvo, Kolomno, Bolgarijo in Konstanco. Po podatkih Udbe je Nikitin skupaj z generalporočnikom Selivanovskim odšel iz Jugoslavije na Poljsko – Nikitin je nato deloval v Podkarpatski Ruteniji; ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–1, 91–94.

34 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–1, 93–94.

35 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–1, 238

36 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–1.

37 Birstein, *SMERSH*, 276.

SMERŠ pa je bil sposoben samostojno aretirati vidne pripadnike ruske emigrantske skupnosti v Jugoslaviji. 24. decembra 1944 so operativci SMERŠ-a 3. ukrajinske fronte v Novem Sadu aretirali vplivnega emigranta Vasilija Šulgina. Šestinšestdesletni Šulgin je bil ruski monarhistični voditelj, ki je bil znana politična osebnost pred boljševiško revolucijo.³⁸

Oficirji SMERŠ-a so želeli delovati neovirano, zato so uporabljali svoje tolmače iz Prve jugoslovanske brigade, sestavljene iz jugoslovanskih ujetnikov, po potrebi pa so kasneje angažirali še ruske emigrante iz Jugoslavije ali sosednje Bolgarije. Sovjeti niso delili obveščevalnih podatkov in informacij o tujih agentih v Jugoslaviji s svojimi lokalnimi, jugoslovanskimi kolegi.³⁹

Konec marca 1945 je general Selivanovski zapustil Beograd in odšel na Češkoslovaško in nato na Poljsko, s seboj pa je vzel tolmače iz Prve jugoslovanske brigade in častnike 3. ukrajinske fronte. V Beogradu so ostali pripadniki 2. ukrajinske fronte, ki je delovala na Dedinjah in pri sovjetskem vojaškem poveljstvu Beograda, v ulici Majke Jevrosime v bližini jugoslovanske narodne skupščine.⁴⁰

Aprila 1945 je napredujoča sovjetska armada ponovno vstopila v Jugoslavijo (v Prekmurje), zato je SMERŠ vzpostavil svoja mobilna taborišča v Prekmurju, Lenartu v Slovenskih goricah in Mariboru. Skozi Maribor so bili iz britanskega ujetništva na Koroškem repatriirani pripadniki ustaških vojaških formacij, slovenski domobranci in civilisti, ki so bežali pred prodirajočimi partizani. Iz dostopnih jugoslovanskih virov ni mogoče ugotoviti vloge SMERŠ-a, ki se je v Mariboru dokumentirano ukvarjal predvsem z ruskimi emigranti in sovjetskimi prisilnimi delavci.⁴¹

38 Birstein, *SMERSH*, 275–6.

39 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 235, 241–3.

40 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–1, 46–7.

41 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–2, 1–5.

Z odhodom generala Selivanovskega in premestitvijo 3. ukrajinske fronte je bil uveden nov operativni pristop. Medtem ko je Selivanovski dajal navodila svojim polkovnikom, ki so hierarhično porazdelili naloge po verigi poveljevanja, je novo vodstvo delovanje optimiziralo. Pred spremembo je bilo precejšnje prekrivanje operativnih dejavnosti običajno, zato so bili nekateri ruski emigranti zaslišani večkrat, tudi med različnimi ekipami SMERŠ-a. Ta pristop se je zdel ne-profesionalen, vendar je bil lasten SMERŠ-u, zakoreninjen v nezaupanju, brutalnosti in preganjavici. Nova vodja SMERŠ-a v Jugoslaviji Oparin je operativni pristop poenostavil ter okrepil sodelovanje in kohezijo zbiranja obveščevalnih podatkov, s čimer se je SMERŠ preoblikoval v bolj tradicionalno sovjetsko obveščevalno službo.⁴²

Do sprememb vodstva je znova prišlo avgusta 1945, ko je Oparina zamenjal polkovnik Mihajlov iz 2. ukrajinske fronte, nameščene v Konstanci. V kratkem času Mihajlova je bilo protiobveščevalno delo centralizirano za celotno Jugoslavijo v Beogradu, operacije pa so prevzeli »častniki NKVD«⁴³, ki so pred tem delovali na Finskem in v Latviji. Mihajlov se je osredotočil na iskanje »anglo-ameriških« podpornikov v Jugoslaviji in discipliniranje »častnikov NKVD«. Njegovo delo se je nenadoma končalo novembra 1945, ko je bil odpoklican v Moskvo, od koder se v Jugoslavijo ni več vrnil.⁴⁴ Misijo je prevzel njegov namestnik major Leonidov, ki je v večja urbana središča Jugoslavije poslal obveščevalce. Major Aleksejev je bil dodeljen v Zagreb, major Kartošev v Sarajevo, polkovnik

42 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–1, 47–8.

43 V jugoslovanskih virih se za večino sovjetskih obveščevalcev uporablja generična oznaka NKVD, tudi za pripadnike SMERŠ-a. Oznaka ima tudi kvalitativno plat, torej opredeljuje način in vrsto usposabljanja oziroma veščin sovjetskega obveščevalca.

44 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 87–8.

Soršakov v Ljubljano, vendar je bil kmalu premeščen v Skopje,⁴⁵ major Makarov pa je prišel v Ljubljano kot njegova zamenjava. Stotnik Morozov je bil dodeljen v Sarajevo, stotnik Sinčuk v Novi Sad, nekaj častnikov pa je bilo napotenih v Osijek, Slavonski Brod, Trst, Gorico, Istro in Dalmacijo. Njihova glavna naloga je bila vzpostavitev obveščevalne mreže s pripadniki različnih družbenih slojev. Še posebej so bili zaželeni kandidati z zahodnimi pogledi in socialnimi stiki.⁴⁶ Leonidov je svoj položaj utrdil spomladi 1946, ko je postal vodja sovjetskega vojaškega poveljstva Beograda in član novoustanovljenega odbora za repatriacijo ruskih emigrantov.⁴⁷

Ruski emigranti, ki so živeli v Beogradu, so bili zaprti v nekdanjem nemškem koncentracijskem taborišču na Banjici. V taborišču se naredili osnovno selekcijo, saj so bolj zanimive emigrante prepeljali v zapor v sovjetskem vojaškem poveljstvu v Beogradu. Priporniki so v strahu pred repatriacijo v Sovjetsko zvezo izdatno posredovali informacije o ruskih emigrantih in njihovih organizacijah v Jugoslaviji ter o svojih sporih. Tako je SMERŠ dobil dober vpogled v skupnost ruskih emigrantov v Beogradu. V primeru manjše »krivde« so pripornikom obljubljali svobodo in podporo.⁴⁸

Poleg Ozninega taborišča Banjica je SMERŠ ustanovil svoje prehodne centre v Vojvodini (v Beli Crkvi, Zrenjaninu in Novem Sadu). Udba je pozneje odkrila, da je SMERŠ množično »vrboval« ruske emigrante v Subotici, Novem Sadu, Kikindi

45 Premestitev je verjetno povezana z razvratnimi zabavami, ki jih je prirejal v Ljubljani. O dejavnosti SMERŠ-a je ohranjeno Udbino poročilo o zaslišanju ruskih emigrantov v Ljubljani; ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–1.

46 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 389–416.

47 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 79–80.

48 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–1, 57–9; Birstein, *SMERSH*, 277.

in Kaniži, a so bili novopečeni obveščevalci neuporabni.⁴⁹ Bolje so se odrezali rekrutirani prevajalci v Vojvodini, ki so potovali skupaj s SMERŠ-em 3. ukrajinske fronte preko ozemlja Madžarske (Szeged) in ponovno vstopili v Jugoslavijo v Prekmurju. Med aprilom in junijem 1945 je SMERŠ ustanovil svoj mobilni štab tudi v Lenartu in Mariboru, kjer je bilo veliko število ruskih prisilnih delavcev. Junija 1945 so se častniki SMERŠ-a preselili v Baden blizu Dunaja.⁵⁰

Za zaslisanje se je uporabljal SMERŠ-ev pravilnik, ki je določal mučenje z lakoto ali žejo, pa tudi pretepanje, ki je bilo uradno dovoljeno le s pisnim dovoljenjem načelnika glavne uprave SMERŠ-a 3. ukrajinske fronte v Konstanci. V primeru odobritve so pripornika pretepli po hrbtu ali podplatih, medtem ko je bil privezan na klop. Udba je ocenila, da je bil tepež običajna praksa, večinoma brez uradnega dovoljenja. Za pridobitev priznanj so »vrbovali«⁵¹ zaprte emigrante v zaporih ali taboriščih ali pa so mednje poslali agenta provokatorja.⁵²

Ruske emigrante so sovjetski obveščevalci večinoma pridobili kot obveščevalce na podlagi obremenilnega gradiva z obljubo zaščite pred jugoslovansko oblastjo, le peščico pa iz tako imenovanih patriotskih razlogov. Dve tretjini informatorjev, ki jih je evidentirala Udba, je imela urejeno državljanstvo, zgolj ena tretjina ni imela državljanstva. Sovjetskih častnikov

49 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–1, 56–7.

50 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–2, 1–5.

51 »Vrbovati« v žargonu jugoslovanske (in tudi sovjetske) politične policije pomeni pridobiti sodelavca za sodelovanje v funkciji informatorja. Postopek pridobivanja informatorja je vrbovka. Obstaja dve vrsti vrbovke: patriotska in prisilna (na podlagi groženj z uvedbo civilno-kazenskih postopkov ali drugih negativnih posledic za kandidata); gl. Željko Oset, *Udbovski učbenik: osnovni tečaj: strogo zaupno* (Šentjur: Ž. Oset samozaložba, 2021), 27–36.

52 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–2, 13–22; ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 337–50.

ni motilo, če so bili njihovi informatorji pred drugo svetovno vojno naravnani protikomunistično, saj jih je zanimala predvsem njihova dodana vrednost na obveščevalnem področju.⁵³ Na zahtevo sovjetskih oblasti so jugoslovanske oblasti izpustile ruske emigrante, tudi tiste, ki jih je jugoslovanska oblast obtožila vojnih zločinov v Jugoslaviji. Kot so odkrito povedali sovjetski predstavniki, obtoženi ni zagrešil vojnih zločinov v Sovjetski zvezi, kar je odločilen dejavnik pri ocenjevanju posameznikov; sovjetska ocena je pretehtala nad morebitno jugoslovansko obtožbo.⁵⁴

*Udbine analize in rekonstrukcije sovjetske
obveščevalne dejavnosti*

V Udbini rekonstrukciji delovanja SMERŠ-a iz leta 1952 je bilo delovanje sovjetske vojaške obveščevalne službe v Jugoslaviji razdeljeno na pet področij delovanja:

1. rekonstrukcija protirevolucionarnih organizacij ruskih emigrantov v Jugoslaviji, njihovega delovanja med drugo svetovno vojno in odkrivanje obveščevalcev Gestapa, pa tudi nemških, italijanskih, bolgarskih, britanskih, francoskih in ameriških obveščevalnih služb med ruskimi emigranti;
2. protiobveščevalna dejavnost, usmerjena proti zahodnim obveščevalnim službam, zahodnim kulturnim institucijam ter zahodnim idejam v Jugoslaviji;
3. zbiranje podatkov o najvišjih jugoslovanskih državnih in partijskih funkcionarjih;

53 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 395–413.

54 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 371–7, 385.

4. pridobitev zanesljivih informatorjev na ozemlju pod »zahodnim« vplivom (predvsem v Sloveniji in zahodni Hrvaški) ali spornih območjih med Jugoslavijo in sosednjimi državami (Trst, južna Jugoslavija);
5. zbiranje jugoslovanskih vojaških in gospodarskih podatkov.⁵⁵

Na podlagi omenjenih nalog so se sovjetski obveščevalci zanimali predvsem za osebe, ki so sodelovale z britanskimi, ameriškimi in francoskimi diplomatskimi misijami in obveščevalnimi službami v predvojni Jugoslaviji. Po ugotovitvah Udbe so bili vzpostavljeni stiki tudi z argentinskim konzulatom v Zagrebu.⁵⁶

Sovjetska obveščevalna služba je angažirala več obveščevalk (ruske emigrantke, ki so tekoče govorile več jezikov), ki so zbirale podatke na različnih visokofrekvenčnih lokacijah, kjer so se zbirali pripadniki različnih družbenih slojev: npr. v frizerskih salonih, hotelih, kozmetičnih salonih, restavracijah in trgovinah. Poleg tega so ženske sodelovale pri zasledovanjih in družabnih obiskih. V tem smislu je njihovo razdelano in široko sodelovanje v obveščevalnih službah v Jugoslaviji predstavljalo novost. Sovjetski obveščevalci so zbirali ocene o razpoloženju ljudi ter njihovih odzivih na politične in gospodarske ukrepe. Posebna pozornost je bila namenjena skupinam z zamerami do komunistov, npr. pri zatiranih in tistih s simpatijami do četniške ali ustaške ideologije.⁵⁷

Na območjih z nemško manjšino je SMERŠ iskal potencialne člane »*Werwofa*«. ⁵⁸ Udba je v svojih rekonstrukcijah ocenila,

⁵⁵ ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–1, 1–35.

⁵⁶ ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 428–58.

⁵⁷ ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 737–38.

⁵⁸ ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 785. *Werwolf* je nacističen program iz leta 1944, s katerim je nemška vojska umeščala svoje agente v zave-

da SMERŠ-u takih posameznikov ni uspelo odkriti. Do neke mere se je Udba čudila SMERŠ-evemu interesu za odkritje nemških »spečih agentov«, saj je vojna prešla v zadnjo fazo, jugoslovanske oblasti pa so načrtovale izgon nemške manjšine.⁵⁹ Je pa kljub temu tudi Udba ponotranjila strah pred spečimi agenti in saboterji ter ga izkoristila za homogeniziranje podpore partijskemu vodstvu z vzbujanjem strahu med ideološkimi pristaši in intelektualci, z brutalnostjo in samovoljnimi aretacijami pa je prestrašila tako sopotnike kot nasprotnike.⁶⁰

*Izgrajevanje obveščevalnega omrežja
med ruskimi emigranti*

Sovjetski agenti SMERŠ-a in nato MGB-ja so ruskim emigrantom ponudili priložnost, da lahko ne glede na njihovo preteklost postanejo polnopravni člani sovjetske skupnosti, če postanejo informatorji ali zagovarjajo sovjetske interese v Jugoslaviji.⁶¹ Agenti so izkoriščali domotožje emigrantov, ki so se želeli vrnili domov v Rusijo, in strah pred jugoslovansko komunistično oblastjo. Za zaščito svojega statusa so bili pri-

zniško zaledje, še posebej na vzhodni fronti. Po umiku nemške vojske bi morali agenti *Werwolfa* delovati v zaledju Rdeče armade in zahodnih zaveznikov, tako v obliki posredovanja informacij kot tudi subverzivno. Ob koncu vojne je to postal popolnoma fantomski projekt, saj je postalo jasno, da bo nemška vojska poražena, nemška propaganda pa je program uporabljala kot obupan poskus vnašanja nemira v zaledju zavezniških vojska; Mark Mazower, *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe* (New York: Penguin Press, 2008), 546.

59 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–2, 13–28; ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 785.

60 Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića: 2. Politička represija u Srbiji 1953–1985* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011), 49–53.

61 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 231–2.

pravljene taktično sprejeti sovjetsko državljanstvo, četudi niso načrtovali vrnitve v Sovjetsko zvezo. SMERŠ in nato sovjetska obveščevalna služba pa sta urejanje statusa prebivanja ruskih emigrantov izkoriščala za novačenje informatorjev.⁶²

Prvo večje novačenje, značilno za vojno obdobje, je opisano zgoraj. Kmalu je »vrbovanje« potekalo v formatu neformalnega pogovora na domu ruskega emigranta, saj so v Beograd prispeli bolj izkušeni in disciplinirani obveščevalci. Tretja faza pa je potekla od poletja 1946 naprej v sklopu tako imenovane »pasportizacije« ruskih emigrantov. Začela se je junija 1946 z objavo oglasa sovjetskega veleposlaništva v časopisih o možnosti pridobitvi sovjetskega državljanstva. Sovjetski diplomatski predstavniki so predstavili prednosti sovjetskega državljanstva, vključno z možnostjo repatriacije v Sovjetsko zvezo.⁶³ Na podlagi ohranjenih virov Udbe je mogoče trditi, da je šlo za zavestno lažno obljubo, torej za zvijačo. Tistim, ki so izrazili živo zanimanje, je sovjetska oblast ponujala številne izgovore, zakaj se še ni mogoče vrniti v Sovjetsko zvezo, na primer pomanjkanje stanovanj, zaposlitev in splošno pomanjkanje, zato jih je prepričevala, da jim gre v Jugoslaviji trenutno bolje.⁶⁴

Po ocenah Udbe je približno tretjina ruskih emigrantov po drugi svetovni vojni sprejela sovjetsko državljanstvo (okoli 4000 ljudi).⁶⁵ Kandidati so morali napisati življenjepis in predložiti potrdila. Praviloma so bili povabljeni na osebni pogovor na veleposlaništvo v Beogradu ali konzulat v Zagrebu ali Splitu, kjer so »diplomatski« predstavniki vestno preverjali podrobnosti v njihovih življenjepisih, zato so emigranti neradi obiskovali sovjetske diplomatske prostore.⁶⁶

62 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–1, 46–52.

63 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 251–8.

64 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 260–2, 389–94.

65 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 258–60.

66 ARS, AS 1931, t. e. 1053, nr. 16/6–59.

Med zasliševalci je bil posebej uspešen »častnik NKVD«⁶⁷ Pavel Nikolajevič Elisejev, ki je v Beograd prispel spomladi 1946. Elisejev je kot drugi sekretar, zadolžen za trgovinske zadeve, kandidatom povedal, da si morajo prislužiti sovjetsko državljanstvo in nato še repatriacijo v Sovjetsko zvezo.⁶⁸ Elisejev je iz taktičnih razlogov širil obtožbe o protisovjetski in protiruski nastrojenosti jugoslovanskih oblasti, s čimer je želel povečati strah med ruskimi emigranti. Informatorjem je obljubljal zaščito in podporo v primeru aretacije.⁶⁹ Uspelo mu je oblikovati mrežo, v katero so bili vključeni tudi predstavniki ruske pravoslavne cerkve v Sarajevu in Beogradu. V Bosni (Banjaluka) pa je sovjetski obveščevalni aparat posvečal posebno pozornost ukrajinski manjšini.⁷⁰

Udba in ruski emigranti

Od oktobra 1944 do junija 1948 so jugoslovanske oblasti po sovjetskih podatkih obsodile 15 emigrantov s sovjetskim državljanstvom, 84 ruskih emigrantov z jugoslovanskim državljanstvom in 88 oseb brez državljanstva ruskega porekla.⁷¹ Neznano število emigrantov je bilo izvensodno pobitih. Z razglasitvijo resolucije Informbiroja se je število obsodb zmanjšalo, predvsem ker emigranti niso bili sodno procesirani, ampak zasledovani, zaprti brez obtožnice ali pa so čakali

67 V Udbinih rekonstrukcijah so vsi civilni sovjetski obveščevalci (občasno pa tudi pripadniki SMERŠ-a) označeni kot pripadniki NKVD, torej z generično oznako za sovjetske obveščevalce. Elisejev je bil najverjetneje pripadnik MGB, Ministrstva za državno varnost Sovjetske zveze.

68 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 395–413.

69 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 327–30, 345–6.

70 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 302–11, 345–6.

71 Birstein, *SMERSH*, 275–6.

na sodni postopek.⁷² Iz arhivskih virov ni mogoče ugotoviti števila priprtih ruskih emigrantov. Vsi, za katere so sovjetski predstavniki posredovali, so postali sumljivi kot potencialni sodelavci sovjetskih obveščevalnih služb oz. kot potencialni saboterji, torej morebitni protidržavni elementi. V to skupino so bili vključeni tudi prevajalci sovjetskih delegacij, drugo pomožno osebje in jugoslovanski strokovnjaki, ki so se družili s sovjetskimi strokovnjaki.⁷³ Takšen vtis si lahko ustvarimo ob pregledu rekonstrukcij zaslišanih ruskih emigrantov iz prve polovice leta 1949; na seznamu je 44 oseb.⁷⁴ Manjši del je Ozna aretirala in zasliševala neposredno po drugi svetovni vojni zaradi domnevnega sodelovanja s tujimi obveščevalnimi službami (nemškimi, italijanskimi, bolgarskimi, britanskimi, francoskimi in ameriškimi, ne pa sovjetskimi) in drobnih tatvin.⁷⁵ Nekateri ruski emigranti so bili aretirani leta 1947 zaradi suma sabotaže, slabe delovne discipline ali amoralnega vedenja, vendar je bilo število teh relativno omejeno. Tako je trditev o zakoreninjenem protiruskem ali protisovjetskem delovanju jugoslovanskih oblasti očitno pretiravanje, je pa bil to uspešen taktičen pristop za strašenje ruskih emigrantov.⁷⁶ Enaka strogost in nadzor – če ne še strožji – je obstajal nad jugoslovanskimi državljani, zlasti nad tehnično inteligenco, ki je bila zaradi domnevnih sabotaž strogo kaznovana v okviru tako imenovanih dachauskih procesov.⁷⁷

V Udbinah rekonstrukcijah lahko naletimo na paradoksalne primere, ko so se izrazito protikomunistično in protisovjetsko

72 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 485.

73 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 460–77.

74 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 276–417.

75 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 417.

76 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 340–3.

77 Marko Dolinar, »Boris Krajnc in drugi kemiki na dachauskih procesih,« *Acta Chimica Slovenica* 68, št. 2 (2021): 45–65.

usmerjene osebe, kot je bil Gljeb Skuratovi, ki je upal na obnovo carske Rusije, javno izrekle za resolucijo Informbiroja in za morebitno vojaško posredovanje Rdeče armade v Jugoslaviji.⁷⁸ Bili pa so tudi primeri, ko so osebe, ki so bile osumljene sodelovanja s sovjetskimi obveščevalci, pred pričakovanim napadom sovjetske vojske na Jugoslavijo zbežale na Zahod.⁷⁹

Ruski emigranti, zlasti tisti s sovjetskim državljanstvom, so zaradi svoje narodnosti in stikov s sovjetskimi predstavniki veljali za sumljive po prvem pismu Informbiroja. Udba je namenoma izvedla prve aretacije domnevnih informatorjev MGB ruskega porekla marca 1948. Med zasliševanjem je bilo ugotovljeno, da so aretirani ruski emigranti delili letake z vsebino proti jugoslovanskemu političnemu vodstvu, časopis *Pravda* ter po navodilih svojih inštruktorjev širili novice *Radia Moskva*. Še več aretacij je sledilo poleti 1948, z vrhuncem v začetku leta 1949.⁸⁰ Tako je Udba v Sarajevu odkrila celico, ki je bila osredotočena okoli Alekseja Kriška, duhovnika Ruske pravoslavne cerkve.⁸¹ Prevladovala pa so celice mladih ljudi, ki so razdeljevali sovjetsko literaturo in letake ali pa so jih njihovi usmerjevalci spodbujali, da obnovijo svoje stike znotraj jugoslovanske vojske. Številni sovjetski informatorji, ki so se zavedali tveganj tovrstnih očitno protidržavnih dejanj, so svoj status namenoma razkrili prijateljem in sorodnikom v upanju, da bodo ostali neuporabi za obveščevalno delo.⁸²

Udba je namenoma slabšala socialni in ekonomski položaj domnevnih sovjetskih informatorjev, dosegla je na primer odpoved zaposlitev ter preprečila nove zaposlitve in povzročala druge vsakodnevne nevšečnosti. Udba je uspela pri-

78 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 354–55.

79 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 736.

80 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 276–427.

81 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 302–55.

82 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 270–5.

dobiti informatorje med ruskimi emigranti, zbrati dodatno obremenilno gradivo, nato pa – če je bilo potrebno – ji je uspelo razbiti do jugoslovanskega političnega vodstva kritično skupino bodisi s preveč provokativnimi in demonstrativnimi akcijami Udbinega provokatorja bodisi z aretacijo vodilnih članov.⁸³ Medtem ko so bili sovjetski informatorji večinoma mladi in neizkušeni ljudje, so bili agenti Udbe provokatorji in nekdanji partizani ruskega porekla. Posebno pozornost je Udbe namenila odkrivanju informatork, čeprav so večino še zmeraj predstavljali informatorji. Udbe je uvedla dodaten sistematičen nadzor nad sovjetskimi diplomatskimi predstavništvi in iskanje morebitnih spečih agentov v lastnih vrstah. Medtem ko so bili doseženi pomembni uspehi pri odkrivanju terenskih informatorjev, je bilo manj uspeha v vrstah jugoslovanske komunistične partije pred izbruhom informbirovske krize.⁸⁴

Jugoslovanske oblasti so za sistematičen pretres ruske skupnosti uporabile pristop, ki ga je od poletja 1946 dalje, z vrhom v letu 1947, uporabljala Sovjetska zveza – tj. urejanje državljanskega statusa. V začetku leta 1949 so ruske emigrante brez državljanstva in tiste s sovjetskim državljanstvom povabili na policijske postaje in z njimi izvedli pogovor o njihovem statusu v Jugoslaviji. Vsak ruski emigrant je moral napisati svoj življenjepis, čemur je sledil razgovor, na katerem je moral podrobno predstaviti svoj življenjepis in socialno mrežo. Emigranti so bili večkrat vabljeni na policijske postaje s pozivom za dodatne informacije ali dodatna pojasnila na podlagi informacij drugih kandidatov za jugoslovansko državljanstvo. Pogosti pozivi za dodatne informacije so sprožile tesnobo in strah pri ruskih emigrantih, kar je vodilo v nezaupanje in preganjavico, zato se

83 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–2, 13–22; ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 337–50.

84 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1313–2, 5; ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 333–6.

je ruska emigrantska skupnost atomizirala. Znova se je okrepil strah pred morebitnim izgonom iz Jugoslavije v Sovjetsko zvezo.⁸⁵

Za ljubljanskega univerzitetnega profesorja Nikolaja Preobraženskega, ki je bil redni poslušalec *Radia Moskva*, je bil sprejem jugoslovanskega državljanstva kljub hrepenenju po obisku Sovjetske zveze težka odločitev. Skrbela ga je naraščajoča protizahodna in protijugoslovanska kritika na *Radiu Moskva*. Preobraženski je upal, da se bo Jugoslavija zoperstavila Stalinu, po drugi strani pa je upal, da se bo trend sovjetizacije v Jugoslaviji obrnil. Želel je tudi odpotovati na obisk svoje domovine. Naposled je oddal vlogo za sprejem v jugoslovansko državljanstvo, ki je bila uspešno rešena.⁸⁶

Udba je domnevala, da bodo informatorji osebno obvestili nadrejene agente sovjetske obveščevalne službe, zato je bil uveden okrepljen nadzor sovjetskega veleposlaništva v Beogradu ter konzulatov v Zagrebu in Splitu. Poleg tega je Udba povzročila nemir med Rusi s tehniko naključnih aretacij sovjetskih državljanov, da bi izsilila intervencijo sovjetskih oblasti za svoje informatorje. Za domnevne sovjetske informatorje je Udba uvedla operativne ukrepe, kar je pomenilo nadzor socialnih stikov in pošte, »nesankcionirane hišne preiskave« in po potrebi »preventivne« aretacije.⁸⁷ Skratka, jugoslovanski tajni policisti so uporabili lekcije inštruktorjev NKVD in SMERŠ-a iz obdobja pred, med in po drugi svetovni vojni.⁸⁸

Ruski emigranti so se znašli v negotovem položaju. Sovjetski informatorji so bili prisiljeni posredovati sovjetsko propagando

85 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 535–536; prim. Željko Oset, »Akadem-ska kariera Nikolaja Preobraženskega (1893–1970)«, *Monitor ISH* 17, št. 1 (2015): 140–1.

86 Oset, »Akadem-ska kariera,« 140–1; ARS, AS 1931, II/28, 50209–11.

87 ARS, AS 1931, t. e. 1053, nr. 16/6–59; ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 734.

88 Oset, *Udbovski učbenik*.

in skrb vzbujajoče novice, tudi o morebitnem posegu sovjetske vojske v Jugoslavijo. Mlajši se niso popolnoma zavedali tveganj, dokler ni bilo prepozno, saj niso bili ustrezno usposobljeni za obveščevalno delo. Udba je aretirala več sovjetskih informatorjev, kar je odmevalo v ruski emigrantski skupnosti, vendar so sovjetski agenti svoje informatorje še zmeraj spodbujali, da naj širijo sovjetsko propagando. Udba je odgovorila z aretacijami. Do marca 1949 so z aretacijami uspeli popolnoma omrtniti rusko emigrantsko skupnost.⁸⁹

V opozorilo pred vnovičnim sodelovanjem v obveščevalnem delu je Jugoslavija v naslednjih letih izgnala nekaj ruskih emigrantov s sovjetskim ali jugoslovanskim državljanstvom ali brez državljanstva. Sovjetsko veleposlaništvo je zavrnilo izdajo vizumov za vstop v Sovjetsko zvezo, zato so jih jugoslovanske oblasti izgnale na Madžarsko, v Romunijo in v nekaterih primerih tudi v Italijo. Na ta način je Udba uspešno nevtralizirala ostanke nekoč žive in samozavestne ruske emigrantske skupnosti v Jugoslaviji.⁹⁰ Pritisk na ruske emigrante je s popuščanjem napetosti med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo pojenjal, kljub temu pa je Udba še zmeraj spremljala njihovo morebitno protidržavno delovanje. Vendar so bile aretacije ruskih emigrantov zaradi diplomatske preračunljivosti redke – kršitelji so bili kaznovano administrativno.⁹¹ Kljub vsem pritiskom, torej kljub vpetosti med Scilo in Karibdo, so nekateri ruski emigranti ostali brez državljanstva, drugi pa so imeli hkrati sovjetsko in jugoslovansko državljanstvo.⁹² Ruski emigranti, ki so ostali v Jugoslaviji, pa so zmanjšali ali prenehali stike z rojaki in se popolnoma vključili v jugoslovansko družbo. Kljub temu in izboljšanju meddržavnih odnosov po letu 1955 je

89 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–5, 460–1.

90 ARS, AS 1931, t. e. 1053, no. 445/1–52, 16/2–52, 14/3–52.

91 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–4, 39–41.

92 ARS, AS 1931, t. e. 1053, no. 4820/55.

Udba spremljala stike sovjetskih diplomatskih predstavnikov z ruskimi emigranti, predvsem tistimi Rusi, ki so bili kaznovani zaradi podpore resoluciji Informbiroja.⁹³

Zaključek

Dejavnosti SMERŠ-a v državah, ki jih je sovjetska vojska osvobodila in okupirala, so postavile temelje za sovjetizacijo, medtem ko so v Jugoslaviji večino dejavnosti za popolno sovjetizacijo opravili domači akterji z učinkovitostjo, ki je bila primerljiva SMERŠ-evi. Oficirji Ozne, ki so se šolali v Moskvi in imeli izkušnje iz španske državljanske vojne, so svoje znanje prenašali na kolege operativce. Za dodatno usposabljanje so poskrbeli sovjetski inštruktorji.

Izvirni aksiom SMERŠ-a je zvestoba Josipu Visarionoviču Stalinu, aksiom Ozne pa jugoslovanskemu komunističnemu vodstvu na čelu z Josipom Brozom Titom. Ozna je bila ključen vzvod prevzema oblasti in s tem državotvornega procesa, ki je presegel sovjetska pričakovanja. Tako je bilo jugoslovansko vodstvo, ponosno na svoj uspeh, manj »hvaležno«⁹⁴ Sovjetski zvezi in je zmeraj znova ponavljalo svojo odločilno vlogo pri osvoboditvi Jugoslavije.

V letu 1946 se je jugoslovansko vodstvo ob spoznanju o naraščajoči sovjetski obveščevalni dejavnosti v Jugoslaviji v gospodarstvu, Ozni, vojski, med ruskimi emigranti in zatiranimi skupinami odzvalo z bolj sistematičnim spremljanjem sovjetske obveščevalne dejavnosti. Udba je posebno pozornost namenila skupinam, povezanim s Sovjetsko zvezo; tj. ujetnikom, ki so se vrnili iz Sovjetske zveze, ljudem, ki so spremljali ali imeli stike

93 ARS, AS 1931, t. e. 1053, m. 1315–4, 33–59.

s Sovjeti v Jugoslaviji, in seveda ruskim emigrantom, do katerih je imela odklonilen odnos.

Ruski emigranti nevojaškega porekla, ki so preživelih povojno opustošenje, so bili na torišču, saj so bili na radarju tako Sovjetov kot Jugoslovanov. Jugoslovansko vodstvo je bilo sprva naklonjeno repatriaciji, medtem ko so Sovjeti zavlačevali z njihovim vračanjem v Sovjetsko zvezo. Jugoslovani so bili zmedeni, ko so Sovjeti izpustili zapornike, ki jih je Ozna označila za »vojne zločince« ali vsaj za »sovražnike delovnega ljudstva«. Sovjetska prostodušna razlaga, da obtoženi niso zagrešili vojnih zločinov v Sovjetski zvezi, je spodbudila jezo, razočaranje in zamero. Še bolj pa so bili zaradi pretirano zaščitniškega odnosa do ruskih emigrantov, domnevnih »sovražnikov ljudstva« in komunizma zmedeni mladi in skromno izobraženi oficirji Ozne.

Tako SMERŠ kot Ozna sta poskušala odkriti privržence in agente sil osi, informatorje in agente zahodnih obveščevalnih agencij. Ob tem so Sovjeti poskušali prevzeti zahodne informatorje in ustvariti svojo obveščevalno mrežo med ruskimi emigranti (in zatiranimi skupinami), predvsem tistimi, ki so iskali zaščito sovjetskih oblasti. Sovjetski obveščevalci so novopečene sovjetske državljane in Ruse brez državljanstva »vrbovali« kot informatorje za obveščevalno delo in kot zagovornike »linije« Sovjetske zveze v Jugoslaviji. Oficirji Ozne/Udbe – ponosni na svoje dosežke – so postali nezaupljivi po intervencijah sovjetskih oblasti za »vojne zločince«, vendar se je jugoslovanska tajna policija iz politične pragmatike omejila na zbiranje obveščevalnih podatkov. Ko pa je prejela političen mandat za razbitje sovjetske obveščevalne mreže, je to storila učinkovito, saj so oficirji Ozne ostali (popolnoma) zvesti jugoslovanskemu političnemu vodstvu. To se je zgodilo ob informbirojevski krizi, ko so sovjetski obveščevalci spodbujali informatorje k javni podpori »sovjetske linije« v delovnih kolektivih in družbi. Udba se je odzvala z aretacijami in brutalnimi zaslišanji, aretirani pa

so bili obsojeni na dolge zaporne kazni kot informbirojevci. Ob tem pa je bil izveden sistematičen pregled ruske emigrantske skupnosti v sklopu preverjanja njihovega statusa bivanja. Udba je uporabila enak pristop kot sovjetski obveščevalci od poletja 1946 dalje, ko so začeli postopek podeljevanja sovjetskega državljanstva ruskim emigrantom v Jugoslaviji. Kandidate so opozarjali, da je posedovanje sovjetskega državljanstva velika čast, ki si jo je treba zaslužiti.

Nekdaj živahno in samozavestno rusko emigrantsko skupnost v Jugoslaviji sta po izbruhu informbirojevske krize znova preplavila strah in preganjavica, torej ponovitev stanja iz zadnjih mesecev druge svetovne vojne. Zaradi strahu in preganjavice, ki jo je Udba spodbujala s pogostimi preverjanji navedb v vlogah za jugoslovansko državljanstvo, so ruski emigranti bili otopeli (pasivizirani) in atomizirani. Tudi po otoplitvi diplomatskih odnosov so bili nadzorovani in občasno administrativno kaznovani; v nekaj primerih so jugoslovanske oblasti ruske emigrante (s sovjetskim, jugoslovanskim ali celo brez urejenega državljanstva) iz Jugoslavije izgnale.

NKVD, SMERŠ in MGB so pomagali ustvariti hrbtenico jugoslovanskega varnostnega aparata, ki je prevzel sovjetske pristope in tehnike. Sovjetska prizadevanja za vzpostavitev obveščevalne mreže v Jugoslaviji so sprožil zakulisen boj in »hladno vojno«, dokler jugoslovansko vodstvo ni dalo političnega mandata za zatrtje sovjetske obveščevalne mreže v Jugoslaviji. Odločilni dejavnik v spopadu je bila zvestoba jugoslovanskih obveščevalcev jugoslovanskemu političnemu vodstvu. Na mestu je ocena, da so učenci prelisičili svoje inštruktorje, in da so bili ruski emigranti, ki so bili figure v tej strateški bitki, kot socialno posebna skupina v Jugoslaviji atomizirani, njihova kulturna identiteta pa je bila potisnjena v zavetje doma.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (SI_ARS)
AS1931: Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične Republike Slovenije, 1945–1949.

Literatura

Birstein, Vadim. *SMERSH: Stalin's secret weapon: Soviet military counterintelligence in WWII*. London: Biteback, 2013.

Brglez, Alja in Matej Seljak. *Rusija na Slovenskem: ruski profesorji na Univerzi v Ljubljani v letih 1920–1945*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2008.

Cristopher, Andrew. *Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*. New York: Basic books, 1999.

Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića – politička represija u Srbiji 1944–1953, I*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.

Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića 2. Politička represija u Srbiji 1953–1985*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011.

Dolinar, Marko. »Boris Krajnc in drugi kemiki na dachauskih procesih.« *Acta Chimica Slovenica* 68, št. 2 (2021): 45–65.

Grdina, Igor in Neža Zajc. »Prva generacija ruske emigracije na Slovenskem: Predstavniki ruske inteligence.« *Dve domovini* 55 (2022): 193–209.

Драги Георгиев, В. С. Путјатин, А. С. Стикалин, ur. *РУССКАЯ ЭМИГРАЦИЯ НА БАЛКАНАХ: Сборник научных трудов: Посвящается 100-летию Русского исхода*. Скопје: Институт за национална историја, 2021.

Mazower, Mark. *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe*. New York: Penguin Press, 2008.

Oset, Željko. »Akademska kariera Nikolaja Fjodoroviča Preobraženskega (1893–1970).« *Monitor ISH* 17, št. 1 (2015): 121–150.

Oset, Željko. »Todor Pavlov's membership of the Slovenian Academy of Sciences and Arts: membership in a foreign scientific institution at a crossroads of interstate relations.« *Études balkaniques: revue trimestrielle* 51, št. 3 (2015): 222–235.

Oset, Željko. *Udbovski tečaj: začetni tečaj: strogo zaupno*. Šentjur: Ž. Oset samozaložba, 2021.

Oset, Željko. »Slovenska narodna individualnost in 'tožarjenje' na prosvetnem ministrstvu v Beogradu.« V: *Simonitijev zbornik 2021*, ur. Marko Štepec, 85–94. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2021.

Pirjevec, Jože. *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011.

Pucci, Molly. *Security Empire: The Secret Police in Communist Eastern Europe*. New Haven, CT: Yale University Press, 2020.

*Russian Émigrés in Yugoslavia
between Soviet Intelligence Officers
and the Yugoslav Secret Police*

Summary

At the time of its establishment in the spring of 1943, SMERSH, the military intelligence service of the Red Army, was tasked primarily with the disciplining of Soviet soldiers; with the expansion to the west, it was concerned particularly with the spreading of Soviet influence, helping local communists in takeovers and Sovietization, as well as constructing pillars of Soviet influence by forming intelligence networks. In Yugoslavia, the Soviet leadership aimed to have its own intelligence network and a group of people dependent on and loyal to the Soviet Union. Entering Yugoslavia, SMERSH met its administratively determined quotas for the arrest of Russian émigrés who had fought under German patronage at the Eastern Front; in addition, it began to form its own network of informers among Russian émigrés as well as other groups. While OZNA detected the Soviet activities, the Yugoslav security apparatus reacted only after receiving the political mandate to neutralize Soviet activity in Yugoslavia. Soviet efforts to form an informers network intensified in the summer of 1946, when the Soviet authorities offered Soviet citizenship and related patronage to Russian émigrés in Yugoslavia. It was demanded that the émigrés “earn” their Soviet citizenship. With the breakout of the Cominform crisis, young informers in particular had to spread Soviet propaganda. UDBA, which had kept a record of poten-

tial Soviet informers, arrested them; they were then convicted as Cominform proponents. In 1949, the Yugoslav authorities followed the approach of their Soviet counterparts, inviting Russian émigrés to administrative units for the purpose of conferring Yugoslav citizenship. For the third time (directly after the liberation, in the procedure of obtaining Soviet citizenship and finally in the procedure for Yugoslav citizenship), Russian émigrés had to write their biographies and present their social networks. This was followed by additional interrogations, which frightened these people, who were familiar with the severe punishment of Cominform proponents. Paranoia set in among the Russian community, leading to the souring of interpersonal contacts and consequently to the breakup of the once vibrant and close-knit Russian community in Yugoslavia.